

УДК 94 (477) “1917/1929”

Захарченко М.В., Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького

Захарченко Марина Василівна (1981 р.н.). Закінчила історико-юридичний факультет Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького у 2003 році. Аспірантка кафедри новітньої історії історико-юридично-філософського факультету Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького. Тема кандидатської дисертації – “Культурне життя українського села в 1917-1929 рр.”.

Житлово-побутові умови українського селянства у 20-ті роки ХХ ст.

У статті розглядаються питання житлово-побутових умов українського селянства в 20-ті роки ХХ століття. Автор аналізує якість житлово-побутових умов українського села, вказує на антисанітарні умови проживання селян в даний період.

In this article the author shows the housing conditions of the Ukrainian peasantry in the 20-th years of the XX century. The author analyses the quality of housing conditions of Ukrainian village, indicates insanitary conditions of the places of residence in this period.

Житло – один з найбільш значущих компонентів традиційно-побутової культури будь-якого народу. Здавна хата для селянина стала всім: і оселею, і храмом, і рідним краєм. Для селянської родини вона й справді була Всесвітом, тим найкращим місцем на землі, де все довкола було по-справжньому рідним. Кожна господиня дбайливо доглядала свою домівку, а народ своє ставлення до оселі висловлював так: “Без господаря двір, без господині хата плаче”, “Своя стріха – своя втіха”, “Своя мазанка ліпша чужої світлиці”. Хата мусить бути тільки своя, бо не мати своєї хати вважалося великим нещастям: “Чужа хата – гірше ката”, або ж, як йдеться в відомій пісні: “Зроби хату з лободи, а в чужую не веди...”. Хата надавала людині не тільки притулок від непогоди, але й створювала її умови для повсякденного існування, де відновлюються сили, визріває натхнення. Тут формувалися родинні стосунки, створювалася своєрідна психологічна атмосфера, свій мікроклімат, де людина відпочиває, працює, харчується, осмислює своє буття та взаємини з навколишнім світом. Так чи інакше, але чотири стіни і дах над ними усвідомлювалися людьми як перша і головна життєва необхідність, яку вони ставили поруч з їжею і одягом.

На сьогоднішній день, слід зазначити, що ця

проблема в певних її аспектах привертала до себе увагу дослідників. Проте в цілому це питання залишається маловивченим. Житлово-побутовим умовам українського селянства в 20-ті роки ХХ ст. приділено увагу в праці І.В.Рибак [1], зокрема в ній аналізується стан сільського житла. Праця П.М.Кравченка [2] характеризує умови праці будівельників на основних індустріальних новобудовах часів індустріалізації. На сучасному етапі це питання показано в статті О.А.Удода [3], в якій висвітлюється становище, що склалося з житлом в СРСР протягом всього його існування та виділяє основні етапи масового державного житлобудівництва в країні. У статті О.Лукашевич [4] висвітлюється якість житла українського селянина та його основні характеристики: давність будівель, площа, кубатура, матеріали для стін, покрівлі, підлоги. Праця А.Н.Марзєєва [5] містить один із перших в СРСР систематизований матеріал по оцінці сільського житла. Матеріали власних досліджень містяться в праці М.А.Куликовського [6].

Проблема житлово-побутових умов українського селянства в 20-ті роки ХХ століття є доволі актуальною на сьогоднішній день. Житло є найважливішою частиною поселенського середовища, його соціально-побутової сфери, від якої залежало здоров'я,

побут, відпочинок та дозвілля його мешканців. Уявлення про його стан дають матеріали санітарно-демографічного обстеження, здійсненого в 1923-1924 рр., в ході якого було вивчено житлово-побутові умови в 6156 селянських дворів у 214 селах України. Зокрема, виявилось, що 25% обстежених селянських хат побудовано в перші десять років ХХ ст., 20,6% – 1911-1920 рр. і лише 9,5% у 1921-1924 роках [7]. Таким чином, фонд житла був застарілим, також низькою залишалась якість селянських осель.

Процес розвитку сільського житла мав свої особливості в різних районах України і зумовлювався зміною соціальних та економічних умов, що були причиною класової диференціації селянства. Головною умовою вибору типу планування жилого будинку була приналежність селянської родини до тієї чи іншої соціальної групи, а також місцеві умови кожного окремого району (клімат, місцеві будівельні матеріали тощо).

Застосування тих чи інших конструкцій в народному будівництві є одним з основних факторів, що впливає на формування планувальної організації, об'ємно-просторової композиції та архітектурно-художнього рішення сільського житла. Особливо велику роль при цьому відіграють стіни, конструктивне рішення яких залежить передусім від будівельних матеріалів, що застосовуються для їх спорудження.

Необхідно зазначити, що стіни будинків в Україні будувалися так: з дерева – 9,7%; з глини – 24,9%; з каміння – 6,3%; з цегли – 0,4% [8].

У північних, лісових районах України, а також гірських районах Карпат, основним будівельним матеріалом для стін було дерево. У лісостепових, менш багатих на ліс районах, крім дерева, використовували глину. В південних, степових районах, де ліс був в основному привозним, дефіцитним матеріалом, стіни будували переважно з глини або з природного каменю. В народному житлі застосовувались глинобитні, глинолітні, глиновалькові та саманні конструкції стін.

Глинобитні стіни будуються переважно у центральних, глинолітні – у східних, а глиновалькові – у західних районах півдня, а також в значній частині лісостепової смуги України. Глинобитні стіни споруджуються із суміші глини, що має природну вологість, та солом'яної січки. Ця суміш укладається в опалубку шарами невеликої товщини і ретельно трамбується.

Для спорудження глинолітних стін в опалубку укладається шар м'ятої соломи, що заливається потім рідким розчином глини і також трамбується, перевага цих конструкцій в їх міцності і хороших теплотехнічних даних,

недолік – велика усадка стін після висихання.

Глиновалькові стіни мають два варіанти конструктивного рішення – звичайні глиновальки і глиновальки "в ялинку". В першому випадку застосовують досить великі вальки з глиносолом'яної маси, які укладаються поперек стін рядами, щільно один до одного. Звисаючі частини вальків зовні і зсередини обтискують дошкою вниз таким чином, що вони закривають собою нижній шар вальків. Для спорудження стін із глиновальків у "ялинку" використовують вальки менші за розміром. Кожний шар вальків укладають на стіну не горизонтально, а під кутом в 45°, притому два сусідніх шари мають нахил в різні боки. Така конструкція стіни із глини з'явилась у народному будівництві на початку ХХ ст. і набула широкого розповсюдження з 20-30-х років.

Саман – невеликий блок із глиносолом'яної маси. Як будівельний матеріал він широко застосовується в народному житлі південних районів, а також західної частини лісостепової смуги. Основною перевагою саманних стін перед іншими конструкціями із глини є те, що вони досить швидко просихають (бо саман попередньо висушується) і дають відносно невелику усадку. Зручність такої конструкції полягає також у тому, що заготовки саману можна зробити поступово, заздалегідь висушити його. Значним недоліком стін із глини, в тому числі із саману є те, що під впливом атмосферної вологи, вони сиріють, внаслідок чого зазнають досить значної деформації. Щоб уникнути цього, в південних районах стіни з саману після їх осідання часто облицьовують цеглою, іноді – лише нижню частину стіни (до рівня вікон), а часом – усю стіну. Звичайно будинки з такими стінами були міцнішими і теплішими, але й дорожчими, тому будували їх здебільшого заможні селяни.

У народному будівництві широко застосовується також природний камінь (переважно вапняк). В південних районах житло споруджують здебільшого із черепашнику, а на Поділлі та ряді західних районів – із щільного вапняку. Черепашник застосовують у вигляді пиляних блоків, інші види природного каменю – у вигляді буту. В більшості випадків стіни з каменю штукатурять, лише в окремих районах стіни будинків мають природну фактуру каменю.

Не дивлячись на регіональні особливості, матеріали, із яких зводились стіни, як правило, залишались малоякісними. Лише незначна кількість селянських хат будувалась з цегли, каміння, саману. Найгіршими із санітарно-технічного боку були хати, зведені з хмизу, основу яких складав пліт, обмазаний зовні та зсередини глиною, а також глинобитні (мазанки). Ці хати досить легко промерзали

взимку і робили помешкання холодним та вогким [9].

Малоякісними залишалися будівельні матеріали, якими вкривалися селянські хати. Покрівельний матеріал для різних частин України теж був різний: на заході – дерево, в зоні лісостепу – солома, очерет, якими “вшивалися” хати. Найпоширенішим покрівельним матеріалом була солома. Її зв’язували у різноманітні снопики (“сніпки”). Це – найдешевший матеріал. Більше 80% всіх селянських дахів були вкриті саме соломою. Дерев’яні дахи, як вже зазначалось, були поширені на заході, а саме у лісистій Волинській губернії, де в 1924 році вони становили 5,5% від загальної кількості покрівель [10]. Також як покрівельний матеріал використовували черепицю та залізо. У 1924 році в середньому по Україні було 10% черепичних покрівель. Ще рідше зустрічалися залізні дахи їх по Україні нараховувалося 6,8% від загальної кількості [11].

У більшості жителів в українських селах домінувала глиняна або земляна долівка, саме у цьому була особливість української хати та її найбільший гігієнічно-побутовий недолік.

Надзвичайно важливими є дані обстеження селянського житла за кількістю кімнат, майже дві третини селянських хат в українському селі склалися з однієї кімнати-кухні. В цій єдиній кімнаті мільйони селян проводили більшу частину дня. В ній спали, працювали, готували й споживали їжу, прали білизну і нерідко тримали худобу. До того ж, у 17,8% обстежених хат під одним дахом знаходилися конюшні, у 9,2% – хліви [12]. Недостатність та зіпсованість повітря в сільських хатах, особливо взимку, робили ці житла нездоровими, спричиняли серед сільського і населення ряд важких захворювань соціально-побутового характеру.

Основною типологічною ознакою народного житла є його планування – тобто функціональне використання приміщень і їхнього житлового зв'язку. Для житла на всіх етапах його розвитку була властива гранично проста і раціональна схема витягнутої конфігурації. Найпоширенішим в Україні був двокамерний тип житла (“хата-сіни”). Подекуди старі хати, що мали планування цього типу, збереглися навіть до наших днів. Житло цього типу мало одне жиле приміщення (з’єднане з кухнею) та сіни (хата плюс сіни).

Традиційне селянське житло типу хата-сіни поступово перетворювалося в оселю, яка складалася з двох частин: хата – сіни – хата. Однією з основних причин, що зумовили появу другої жилої кімнати в трикамерному типі сільського житла, було використання комори як приміщення, де в теплу пору року спали окремі члени родини. Таким чином, комора

виконувала функції жилого приміщення (влітку), а взимку – господарчого (хижа). При збільшенні родини хижа звичайно стала постійним жилим приміщенням, що використовувалось протягом усього року (хатина). В цьому випадку хатина, як правило, мала природне освітлення і з’єднувалася безпосередньо з основною жилою кімнатою. Друге приміщення, що в більшості випадків використовувалось як кухня-їдальня, завжди менше основного. Іноді також хатина використовувалася як житло для старих.

У зв’язку із збільшенням житлових кімнат зникає старе внутрішнє планування. В деяких хатах заможного та середнього селянства простежується диференціація приміщень: сім’я намагалась відокремити спальний та кухонний кутки, перетворюючи їх в окремі невеликі кімнати. Деяке поліпшення житлово-побутових умов селянства у другій половині 20-х років знайшло відображення і в інших характеристиках нової сільської хати – відсутності вогкості, використання більш якісних матеріалів при зведенні стін, покрівлі тощо.

Однак, незважаючи на деякі якісні зміни в плануванні житла, тобто виділення так званої чистої кімнати – світлиці, в селах переважала одна житлова кімната. Житлове помешкання в комплексі мало велике значення, тому що в ньому зосереджувалось усе життя сім’ї. Взимку в хаті виконували найрізноманітніші роботи, в морози, крім людей, знаходили притулок дрібні свійські тварини. У спогадах сучасників, зокрема дуже добре простежуються умови проживання селян в 20-ті роки ХХ століття. “Наша хата ділиться на дві частини: кімната та сіни. Взимку в хаті холодно і вогко, ще й смердить, бо живність з собою в одній оселі тримаємо...” [13].

Результати обстеження засвідчили більш ширше використання якісних будівельних матеріалів при спорудженні будинків на селі у другій половині 20-х років. Це знайшло вияв у збільшенні кількості цегляних хат, вкритих більш вогнестійкими матеріалами. Підставою для вищої якісної характеристики селянської оселі в розглядуваний період є дані про долівку, внутрішнє планування хати. “Селянин, його родина за будь-яких умов упорядковували і прикрашали свою оселю, щоб вона була охайною і гарною. У ній пахло любистком, сухою м’ятою. Глиняна долівка завжди була встелена травами, а за різьбленими сволюками на покуті – чорнобривці, безсмертники, волошки, гармонійно вписувалися в інтер’єр мальовані скрині” [14].

Отже, на основі матеріалів обстеження стає зрозуміло, що все ж таки деяке поліпшення житлово-побутових умов жителів сіл у доколгоспний період відбулося. Насамперед, це виявилось у зменшенні питомої ваги хат із земляною або глиняною долівкою, що було

одним із головних санітарно-гігієнічних недоліків тодішньої селянської хати. Кількість традиційних однокімнатних хат дещо скоротилася. Слід зазначити, що у розглядуваний період дещо зросла питома вага

хат, збудованих із каменя, цегли, вкритих бляхою, шифером, черепицею, хоча такі будівлі залишалися великою рідкістю на селі і були ознакою значної заможності господаря. Проте не слід перебільшувати позитивні зміни в

ЛІТЕРАТУРА

1. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921-1992 рр. (П.П.Панченко відп. редактор). – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. – 303 с.
2. Кравченко П.М. Соціально-побутові умови на індустріальних новобудовах України (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.). – Вінниця: Вінницький держ. пед. ін-ут. Кафедра всесвітньої історії, 1997. – 36 с.
3. Удод О.А. Житло у повсякденному житті українського селянина // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2003. – № 8. – С. 311-321.
4. Лукашевич О. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х років ХХ ст. // Там само. – 2004. – № 12. – С. 257-277.
5. Марзеев А.Н. Жилище и санитарный быт сельского населения Украины. – Х., 1927. – 195 с.
6. Куликовський М.А. Характеристика селянського житлового будівництва на Шепетівщині. – Шепетівка, 1929. – 12 с.
7. Рибак І.В. Вказ. праця. – С. 16.
8. Марзеев А.Н. Вказ. праця. – С. 23.
9. Рибак І.В. Вказ. праця. – С. 19.
10. Куликовський М.А. Вказ. праця. – С. 4.
11. Лукашевич О. Вказ. праця. – С. 266.
12. Рибак І.В. Вказ. праця. – С. 18.
13. Державний архів Черкаської області, ф. Р-2129, оп.1, спр. 30, арк.113.
14. Данилюк А.Г. Українська хата. – К.: Наук. думка, 1991. – 112 с.
15. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929 рр.). – Харків: Основа, 1991. – 129 с.

Стаття надійшла до редколегії 24.11.2005 р.